

ИРЕНА В. ЉУБОМИРОВИЋ¹
НЕНАД И. РАДУЛОВИЋ²
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА ИСТОРИЈУ

ШИРЕЊЕ И ЗНАЧАЈ ИЈАТРИЧКИХ КУЛТОВА У АНТИЧКОМ ПЕРИОДУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА АСКЛЕПИЈЕВ КУЛТ И ЊЕГОВО ПОШТОВАЊЕ У НАИСУ

САЖЕТАК. У раду је начињен покушај да се укаже на значај који су имали ијатрички култови у периоду антике, пре свих најраспрострањенији и најдуже поштован култ бога Асклепија. Осим што смо указали на митове и предања који расветљавају порекло култа, посебно смо се осврнули на то где се култ ширио и колики и какав значај је имала близина извора воде у процесу излечења. Култови Асклепија и Хигије, а пре њих и Херакла, Аполона и Артемиде у највећој мери су везани за места која имају извесна исцелитељска својства. Једно од таквих места био је и Наис, тачније његово предграђе Медијана, које је због своје близине топлим изворима воде у Нишкој бањи послужило као место где ће бити формирано светилиште посвећено богу Асклепију и где је, претпоставља се, спровођен процес излечења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Асклепије; Хигија; исцељење; извори воде; Медијана.

¹ irena.ljubomirovic@filfak.ni.ac.rs

² nenad.radulovic@filfak.ni.ac.rs

Рад је примљен 4. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

Култови исцелитељских божанстава били су раширени на територији читавог Римског царства. Најраспрострањенији је био култ бога Асклепија који је био центар грчке и римске лекарске традиције у периоду од око 1500. године п. н. е. до око 500. године н. е. У грчкој религијској традицији били су раширени различити митови о Асклепијевом пореклу. Будући да га је родила смртна жена, Асклепијево порекло се везивало за порекло мајке. Према једном предању потиче из тесалског града Трике и Страбон наводи да је у граду Герени на Истамској превлаци био подигнут храм Асклепију из Трике, док је према другој традицији рођен на Пелопонезу у Епидаурису (Strabo, *Geography*, vol. 4, VIII, 4, 4; IX, 5,17; Paus. O. H II, 26, 3–5). Питање Асклепијевог порекла решило је Делфијско пророчиште у којем је пророчица Питија на питање извесног Аполофана из Аркадије одговорила да је Асклепије био син Короне и да је рођен у Епидаурису, чиме је одбачена митска традиција о његовом тесалском пореклу (Paus. II 26,7). Тако је веровање да је Асклепије рођен у Тесалији напуштено и Епидаурус је потврђен као место Асклепијевог порекла, те су након тога и други Асклепијеви храмови престали да се такмиче у праву које се тицало Асклепијевог митског порекла.

Асклепије се најпре као херој први пут помиње у Илијади у каталогу бродова око 900. године п. н. е. (Hom.II.2.729-733=Edelstein and Edelstein, 1998: v. I, T. 135). Хомер није сматрао да је Асклепије бог, нити га је признавао као сина бога Аполона већ му се обраћа само као „беспрекорном лекару“ (Hom. II.5.194=Edelstein and Edelstein, 1998: v I, T. 164). Грчки хероји су средства за живот обезбеђивали освајањима док је Асклепије морао да ради како би преживео и то га је чинило нетипичним грчким херојем. У најстаријој литератури Асклепије је приказан као прототипски лекар старих Грка и херој свих, не само аристократије – исцелитељ који помаже свим људима.

Најстарију познату писану верзију мита о Асклепију записао је Хесиод у *Капалоју* написаном око 700. године п. н. е. Записане су две генеалогije о Асклепију (fr.123= Edelstein and Edelstein, 1998: v. I, T.22) и у обема је Аполон представљен као његов отац док је према једној верзији мајка Арсиноја, ћерка Ликипуса из Месене, а према другој верзији мајка је Корона, ћерка Флегије из Тесалије. Средином V века п. н. е. грчки песник Пиндар у својој песми *Пиџија* сведочи да је Асклепије био син Аполона и Короне, тесалске девојке коју је Аполон убио када је откривено њено неверство (Pythiae, III, 1–58=Edelstein and Edelstein, 1998: v. I, T.1). Када је

Аполон сазнао за неверство разљутио се и бацио Корону у ватру. Ипак није могао да убије свога сина, ишчупао је дете из мајчине утробе и предао га кентауру Кирону, великом исцелитељу чија је ћерка прорекла да ће дете имати исцелитељске моћи (Ov.Met. 2.628–636= Edelestein and Edelstein, 1998: v. I, T.2). Пошто је Асклепије усавршио лекарску вештину до нивоа да је могао да подигне из мртвих, Зевс га је због тога убио јер су искључиво право да „оживе“ мртве имали само богови. Ипак, испоставиће се да Асклепијева грешка није била у томе што је подизао људе из мртвих већ зато што је оживљавао оне које је Зевс осудио. Дакле, Асклепије је без дозволе богова зашао у забрањено поље – спасавање живота оних које су казнили богови (Jonsen, 1990, стр. 15; Bailey, 1996, стр. 258). Касније је Зевс васкрсао Асклепија и учинио га бесмртним и након његове деификације он ће у свим храмовима-асклепионима бити представљен као бесмртни бог. Иако деификован, Асклепије је остао другачији у односу на све друге олимпијске богове јер је схваћен као човек-бог који је некада шетао земљом као смртни човек. Оно што је Асклепијеву дожанску личност учинило посебно важном за људе јесте то што је он посредовао и имао међусобни контакт са људима. Стога је и перципиран као милосрдни исцелитељ који се интересовао за људске патње и потребе и желео је да помогне свима којима је помоћ била потребна (Panagiotidou, 2016, стр. 13). Асклепијева дожанска природа му је омогућила да лечи људе којима смртни лекари нису могли да помогну јер је медицина имала одређена ограничења.

У другој верзији мита коју нам доноси Паусанија избачен је сваки вид насиља и записано је да је Корона, Асклепијева мајка, из тесалске области стигла на Пелопонез како би обишла ту област. У Епидеурису је родила дете након чега га је изложила на планини где је новорођенче хранила коза и о њему се бринуо пас. Дете је пронашао чобанин по имену Арестан и био је одушевљен светлошћу која је сијала из правца детета што је требало да указује на Асклепијево дожанско порекло (Paus. II 26, 3–5= Edelestein and Edelstein, 1998: v. I, T. 7). Различите верзије митова чини се да имају два параметра. С једне стране је Асклепијево порекло од смртне мајке чиме је повезан са људским светом те тако поједине варијанте митова које се тичу његове мајке одражавају политичко и религиозно надметање између различитих области које су желеле да присвоје Асклепија и истакну се као места одакле је он водио своје порекло. С друге стране, Асклепијево порекло од

Аполона повезује га са олимпијским боговима и на тај начин легитимише његов божански култ. Извесно је да је кроз митска предања приказана трансформација Асклепија од смртног доктора до божанског лекара.

РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ИЈАТРИЧКИХ КУЛТОВА (АСКЛЕПИЈЕВОГ КУЛТА)

У античком свету није било неуобичајено да се култови, митови и легенде повезују са топлим изворима. Врло често су многа лековита места бирана за култ и пошто је вода имала важну улогу, у светилиштима су и проналажене лековите воде (Croon, 1967, стр. 225–226). Код старих Грка термалне воде важиле су за свете и веровали су да изворе воде штите одређена божанства, не локалне виле, већ панхеленска божанства и хероји, и то: Херакле, Артемида, Хефест и Асклепије. Артемидин и Аполонов култ се често јављају заједно у близини топлих извора. Главни центри термалних вода били су на западној обали Пелопонеза, на неким од егејских острва, у приобаланом појасу Мале Азије, на Сицилији и у југоисточној Галији. Међу божанствима која се јављају као заштитници термалних извора су и Артемида Термијска и Аполон Термијски. Епитет Термијски је довођен у везу са градом Терме на острву Лезбосу, док је истоимени град, политички и религијски центар, постојао и у Етолији и топли извори су потврђени и на једном и на другом месту. Поштовање култова Артемиде и Аполона посведочено је и кованицама новца са ликовима ових божанстава. На острву Лезбос је откривен натпис на којем се помиње Аполон Термијски који је вероватно био обожаван заједно са Артемидом Термијском (Croon, 1956, стр. 203). Поштовање култа бога Аполона потврђено је и северно од Митилене на Лезбосу, у близини термалних извора где су пронађене кованице на којима је приказан лик Аполона. Заједно са Аполоном обожаван је и Херакле који је био најпопуларнији заштитник термалних извора у грчком свету.

Полидије пише да су у Термону у Етолији у светилишту посвећеном Аполону одржаване панегиријске свечаности можда у част самог бога Аполона и то у време јесење равнодневице (Polyb. XI,7; Polyb. IV, 37,2). У Термону у Етолији су откривени остаци Аполоновог храма, као и остаци спаљених костију животиња и птица и делови грнчарије који су потицали још из времена пре него што је храм подигнут. На том месту је могла да постоји краљевска палата у којој су се славили домаћи култови који су вре-

меном постали јавни и одржавали су се у одређено доба године нпр. у време јесење равнодневице (Croon, 1956, стр. 208–210). Известно је да су култови Артемиде Термијске и Аполона Термијског били поштовани у близини топлих извора воде. Артемида је повезивана са рекама и воденим нимфама и обожавана је као богиња и заштитница топлих извора. У прехеленистичком периоду су на свега неколико места пронађени материјални остаци који сведоче о присуству култа бога Аполона и Артемиде и стога се не може говорити о широј распрострањености култова исцелитељских дожанстава у овом периоду. Култ Асклепија, понекад удруженог са Хигијом и Телесфором, и култ Аполона као исцелитељског бога је из каснијег хеленистичког периода.

Асклепијев култ се из Епидауруса ширио на суседна Кикладска острва на којима је било топлих извора. Потврђен је на острву Мелосу на којем је пронађена прелепа глава за коју се сматра да је образовала део статуте Асклепија и да потиче из IV века п. н. е. Заједно са Асклепијевом главом пронађена је и статуа Хигије, што довољно говори о поштовању исцелитељских култова у близини извора воде. На острву Косу пронађени су остаци асклепиона саграђеног по угледу на Асклепијево светилиште у Епидаурусу. Медицинска школа коју је на овом острву оформио Хипократ, а касније је одржавали његови синови и наследници, била је повезана са Асклепијем. Већ од V века п. н. е. лекари и исцелитељи су у Асклепију видели свог дожанског праоца и заштитника те су стога антички извори преиначили след догађаја и представљали су да је Хипократ црпео своја медицинска знања из исцелитељских натписа на светилиштима посвећеним Асклепију иако је Хипократова школа претходила установљењу култа (Panagiotidou, 2016, стр. 8).

Култови богова исцелитеља су били распрострањени и на подручју Мале Азије чија је територија од античког периода била богата топлим изворима воде. Центар из којег се ширио култ бога Асклепија био је Пергам. У његовом суседству било је извора топле воде али су забележени и извори хладне воде који су такође имали лековита својства. На кованицама из Пергама најпре се јавља лик Аполона, затим Херакла и негде око 270. године п. н. е. појављује се лик Асклепија (Croon, 1967, стр. 235). Јужна обала Пропонтиде је обиловала изворима топле воде и у граду Пруси код Олимпа топли извори воде били су познати као „краљевска купатила“ (Steph.Byz.s.v. Θερμα). На старијим кованицама представљен је Херакле чије је поштовање и епиграфски посведочено

(Wickkiser, 2008, стр. 50–53). У области Лидије топли извори и Асклепијев култ су потврђени у близини Сарда и коришћени су у исцелитељске сврхе. Југоисточно од Лидије на територији Фригије, а јужно од градова Еукарпе и Хијераполиса били су добро познати топли извори и у градовима су пронађене кованице са ликовима богова исцелитеља Телесфора и Асклепија (Croon, 1953, стр. 296–297). У области источне Киликије у градовима Тарсу и Соле постоје докази о Асклепијевом култу те тако код Аријана проналазимо да је Александар у Соле принео жртву Асклепију из захвалности што је оздравио и њему у част су одржане игре – гимнастичко и музичко надметање (Arrianus An. II 5,8).

Извесно је да је територија Мале Азије била богата топлим изворима. Асклепијев култ је поштован у бројним местима што је потврђено кованицама новца, остацима храмова или свечаностима које су организоване у част овог божанства. Култу бога Асклепија претходили су култови хероја Херакла и Персеја, као и култ богиње Артемиде који су познати као заштитници топлих извора. На неким местима култ бога Асклепија је у каснијем хеленистичком периоду потиснуо поменуте старије заштитнике извора, док се на неким местима Асклепијев култ само надовезивао и постојао истовремено са обожавањем култова хероја заштитника Херакла и Персеја.

У прехеленистичком периоду становништво Хеладе је веровало да су топли извори производили страшне натприродне подземне моћи и нису се усуђивали да их користе у било које сврхе. Током V и IV века п. н. е. Асклепије није сматран заштитником топлих извора јер тзв. термална медицина још увек није постојала и тек касније у периоду Римског царства топле минералне воде ће почети да се користе у медицинске сврхе када Асклепије и постаје заштитник топлих извора. Тек у хеленистичко и римско доба урбана популација почиње да користи природу и њене дарове у сопствене сврхе, између осталог, и за лечење разних обољења.

САВЕЗ АСКЛЕПИЈА И ХИГИЈЕ

Хигија је најпознатије Асклепијево дете и најчешће је призивана са Асклепијем и обожавана истовремено са њим у његовим храмовима. Представљана је митолошка веза Хигије са оцем те је стога она функционисала као продужетак очевих способности. У грчко-римској религији Хигија је била персонификација здра-

вља и обично је приказивана у рељефу и статуама као пратећи члан свога оца, бога исцељења Асклепија. Иако је Асклепије имао још деце – Махаона, Падалеирија, Панакеју, Јасо, Ацесо, Аигле и Телесфора, посебна веза је била успостављена само са Хигијом. Она је била стални пратилац свога оца и његов женски парњак (Compton, 2002, стр. 312–329). Хигија је приказивана као лепа, скромна и чедна и представљана је углавном са змијом која се обавијала око њене леве руке док је она храни из патере коју је држала у десној руци. Будући да је Хигија била персонификација здравља, није било необично да храни змију као симбол здравља и снаге која се непрекидно обнавља (Wroth, 1885, стр. 82–101). У Тегеји у области Аркадија у храму богиње Атине Алеа пронађене су статуе Асклепија и Хигије које је израдио чувени скулптор Скопас из Пароса и рељефна представа Хигије која стоји поред Асклепија. Тегејска Атина је сматрана богињом уточишта, а будући да Асклепије и Хигија нису довођени у везу са азилом већ су били исцелитељска божанства којима је погодовала близина извора, постоји претпоставка да су они надомак самог извора воде могли да имају сопствени храм и да су њихове статуе унете у просторију унутар храма Атине Алеа тек у римском периоду, након што је Август пренео статуу Атине у Рим (Norman, 1986, стр. 425–430).

Паусанија је у свом делу *Опис Хеласе* описао неколико култних представа Асклепија и Хигије у различитим асклепионима (Паус. I, XXIII, 5; XXIV, 2; II, XI, 6; XXIII, 4). На основу Паусанијиних описа извесно је да су статуе бога Асклепија и његове ћерке биле заједничке и чињеница да су Хигијину статуу израђивали чувени скулптори тога времена указује да је била обожавана истом снагом и интензитетом као и њен отац. Њихова блиска веза потврђена је и бројним налазима грчко-римских кованица са ликовима бога Асклепија и његовог верног пратиоца. Хигија се помиње и у Хипократовој заклетви као и у познатој Орфејевој химни која представља збирку 87 кратких религијских песама које су састављене у позном хеленистичком периоду (III–II век п. н. е.) или раном римском периоду (I–II век н. е.). Песме се заснивају на веровањима у орфизам, мистериозни култ религијске филозофије који је тражио порекло из учења митског хероја Орфеја и у песми посвећеној Хигији она се назива краљицом, сјајном и дивном (Orph. H., 67). Ови епитети указују на то да је Хигија била посебно важан пратилац бога исцељења, и то не само његова ћерка него и део божанства у култним ритуалима и молитвама. Ипак, Хигија је увек

иступала као део Асклепијевог култа и није било доказа који би потврдили да се развијала као независни наследник. Будући да је стално приказивана са оцем, важнија је била њена улога сталног Асклепијевог пратиоца него то што је била његова ћерка.

У оквиру њиховог заједничког култа Хигији се приписује вишеструка улога. У грчкој религијској традицији мушко-женско упаривање могло је да служи да учини богове приступачним и женама које су тражиле дожанску помоћ. Богиња здравља је била чувар здравља и бринула је о женама које су имале најважнију улогу у одгоју и васпитању деце. Велика је сличност између Асклепијевог и Хигијиног култа са култом египатских дожанстава Сераписа и Изиде који се такође појављују у пару. Тако се и Изида обраћа свима који су прихватили њену веру као племени-ту, између осталих, срдачној жени, сестри и мајци која код куће негује своје дете (Witt, 1971, стр. 19).

Важна Хигијина улога била је и да као чувар здравља привуче здраве молиоце јер је Асклепије био познат пре свега као исцели-тељ и лекар болесних, те се здрави поштоваоци култа нису могли надати да ће добити његову помоћ. Онима који су били здрави требало је очувати здравље за шта је била задужена Хигија и она-ко како су били обрађени у уметности и литератури где је Хигија стајала тик иза оца здравље је пратило лечење и иза бога који је обнављао здравље стајала је његова ћерка која је то здравље чува-ла. Оно што се намеће као питање јесте зашто Асклепије није имао моћ и да очува здравље? Вероватно због тога што су људи оболевали јер он није могао да им обезбеди потпуно очување здравља, а, с друге стране, да нису оболевали не би ни било потребе за чудима у њиховом излечењу. Иако су здравље и болест оболелих били уско повезани очигледно да су се и искључивали и стога неко ко је чувар здравља није могао истовремено да спрово-ди излечење. Поштоваоци који су боловали долазили су у асклепионе и жртвовали су дарове Асклепију и молили се за из-лечење и оздрављење, а потом су упућивали молбе Хигији за очување здравља. Здрави молиоци су у Асклепијевим светили-штима указивали велико поштовање богу, дивили су се његовом чудотворном деловању и истовремено су се захваљивали Хигији и приносили су јој жртве за очување благостања (Compton, 2002, стр. 325–326). У Хигији је био оличен здрав живот и она је омогу-ћила Асклепијевом култу да напредује, јер осим болесних по-штовалаца привукла је и здраве молиоце захваљујући чему је

овај култ био један од најраспрострањенијих, не само у Хеллади већ касније и у читавом Римском царству.

ШИРЕЊЕ АСКЛЕПИЈЕВОГ КУЛТА У РИМУ

Асклепијев култ је доспео у Рим 293. године п. н. е. због потребе да се људи у граду излече од куге и да се заустави даље ширење заразе. Определили су се за увођење новог култа јер је куга дуго харала Римом због чега је консултовано Сибилино пророчиштво које је предложило изградњу храма новом божанству у Риму (Liv. 10.47). Сибилино пророчиштво је подстакло и увођење више нових божанстава: Либер и Либеру, Флору, Магна Матер... – овако широк спектар различитих божанстава указује да су Римљани имали и друге бригае које су желели да решавају истовремено са кугом (Parke, 1988, стр. 137). О доношењу Асклепијевог култа у Рим пишу Валерије Максим и Овидије чије се приче донекле разликују да би се оба извора сложила око тога да су му након доласка у Рим добродошлицу пожелеле весталке, што је означило његов пријем у римски пантеон богова (Edelstein and Edelstein, 1998, стр. 185; Ovid. *Metamorphoses*, 15.674). Асклепијево светилиште у Риму било је подигнуто на острву на Тибру поред природног извора воде, што није случајно, јер је вода имала важну улогу у излечењу болесних. Обојица аутора причу завршавају приказом излечења куге у Риму чиме је истакнута моћ Асклепија и потврђена исправна сенатска одлука да се божанство уведе у град.

Из сличних разлога Асклепије је уведен и у Атину 420/19. године п. н. е. јер је деценију пре тога куга опустошила град усмртивши трећину становништва (Tusc. II, 52.1–3). Скоро на идентичан начин Асклепије је допремљен и у Атину – бог је у облику змије у друштву епидаурских свештеника пренет бродом из Епидауруса у Пиреј да би након годину дана био премештен у светилиште на Акропољ где ће бити у друштву Хигије.

Асклепије је приказиван као одрастао са брадом и штапом у пратњи змије. Понекад је носио огртач или лоровов венац на глави и седео је устоличен као бог или је стајао са штапом и змијом, што ће у периоду позне антике постати његов чешћи приказ. Змија је различито тумачена – као симбол снаге и оздрављења, јер она има способност да испушта своју стару кожу коју обнавља новом; могла је да пронађе своје место поред Асклепија због своје будности, али и због лекова који су се могли добити из њеног отрова (Korčinski, 2016, стр. 36). Штап је такође могао да има ра-

зличита значења – метафорички је могао да означава подршку Асклепију или симбол његове мудрости, док је чворноват штап био одраз разних тешкоћа у медицинској пракси (Edelstein and Edelstein, 1998, стр. 228). Ловоров венац је потицао од његовог оца Аполона коме је ловор посвећен али је алудирао и на многе лековите производе из овог дрвета. Врло често уз Асклепија је приказивана и Хигија са змијом и малом посудом патера из које храни змију. Увођење патере у приказ Хигије указује на симболично увођење здравља и снаге или служи да опише религијску церемонију (Compton, 2002, стр. 314–315).

Велики број посвета Асклепију на територији Римског царства приписује се војницима. Када је реч о Риму сачуване су четири посвете Асклепију које долазе из логора преторијанаца где су пронађене њихове посвете и другим боговима – Јупитеру Најбољем и Највећем, Јупитеру Долихену, Фортуни, Митри... Асклепије је могао имати свега један или два храма који су њему били посвећени јер је тек неколико божанства имало три или више културних места. Ипак, не значи да Асклепијев култ није био раширен у Риму. Напротив, бројни епиграфски споменици, међу њима и статуе и рељефи божанства, сведоче о распрострањености култа. Јавне зграде и куће богатих грађана украшаване су божанским статуама од којих су многе донете из Грчке или су биле копије грчких оригинала те је стога један број скулптура могао имати више декоративну него функционалну улогу (Renberg, 2007, стр. 119–120).

Сачуване су посвете лекара Асклепију за благостање V кохорте, затим олтар за Јупитера, Асклепија и Хигију који је посветио војник након што је отпуштен из службе (Renberg, 2007, стр. 116–117). Војници нису били са Асклепијем повезани само путем његових исцелитељских моћи већ су се овом божанству обраћали и како би пронашли нешто изгубљено или како би остварили победу. Велики број вотивних дарова израђених у виду неких делова тела показују на шта су се захтеви молиоца односили – стопала су могла да представљају путовање, уши захтев да молилац чује, очи да прогледа итд. (Renberg, 2007, стр. 118). Примарна Асклепијева улога била је да обезбеди или обнови здравље својих поштовалаца али он је истовремено био заштитник и чувар домаћинства, на шта указују бројне сачуване посвете подигнуте у част додобрити и среће читавих породица (Edelstein and Edelstein, 1998, стр. 104). Асклепије је виђен и као заштитник благостања владара и читаве његове породице. Поједини римски цареви су му посед-

но били наклоњени, међу њима је био и Антонин Пије (138–161) током чије владавине Асклепијев култ постаје омиљен у Риму (Јовановић, 1974, стр. 63; Renberg, 2007, стр. 135).

Извесно је да је Рим био отворен за прихватање нових култова али је такође сигурно да је култ Асклепија био романизован. Без обзира на грчко порекло Асклепија и начин на који је он представљан у грчким церемонијама, у Риму је обожаван у малим и приватним храмовима, а његови поштоваоци су током обреда прекривали главе. Такође, у Риму није практикован грчки обичај инкубације – болесни и убоги људи би преспавали у светилишту, а Асклепије би их посетио у сну и одредио им лекове или би их одмах излечио (Korčinski, 2016, стр. 50–52). Иако грчки бог, Асклепије је због својих исцелитељских моћи и заштите коју је пружао не само појединцима већ и породицама, доста дуго имао важну улогу у римској религији. Прихвативши грчког бога на начин на који су то учинили Грци, Римљани су и тиме показали да су наследили хеленистичке културе на Медитерану.

ИЈАТРИЧКИ КУЛТОВИ У НАИСУ

Крајем III и почетком IV века н. е. град Наис је улазио у састав провинције Средоземне Дакије која је припала најпре Мезијској, а потом Дачкој дијецези сигурно не пре Константинове владавине, и развијао се у тој новој прерасподели политичке, али и економске превласти (Mocsy, 1974, стр. 273). Град је био важна раскрсница и успутна станица на прометном трансконтиненталном путу, док је Нишава омогућавала развој речног саобраћаја. С обзиром на то да се налазио на раскрсници путева, кроз град су пролазили и у њему извесно време боравили поједини римски цареви (Barnes, 1982, стр. 80–82).

Извори су склони да највеће градитељске подухвате у граду припишу Константину јер је овај владар родом био из Наиса. Стефан Византинац наводи да је Наис родни град и κτίσις Константина (Steph.Byz. s.v. Naissos), што значи оно што је владар успео да створи и сагради. Очигледно је преувеличавање овог писца јер је Наис и раније био важан град провинције Горње Мезије, и многе грађевине су већ постојале, те да је Константин само наставио са изградњом и украшавањем града. Он је интензивирао градитељску делатност која је нарочито могла да дође до изражаја током владаревих припрема за прославу тридесетогодишњице доласка на престо (Vasić et al., 2016, стр. 5). Управо је то била прилика да се

имање на Медијани, предграђу са вилама, развије и постане велика царска вила која ће бити центар многих царских активности током владавине Константина и његових наследника.

Религија је прожимала све сегменте људског живота. Извесно је да је римска државна религија битно утицала на религију у римским провинцијама (Самарџић, 2017, стр. 247–249). Локално становништво је поштовало божанства преузета из грчко-римске религије. Становници су углавном били наклоњени боговима који су обезбеђивали напредак и просперитет као што су били Фортуна и Меркур, или богату жетву коју је доносио Либер, док су за здравље и сигурност били задужени Асклепије и Херкул (Turcan, 2001, стр. 15–19). На територији Горње Мезије пронађене су три статуе Хигије и то у Брзој Паланци (Егета), Виминацијуму и Нишкој клисури и једна статуа Асклепија у Сингидунуму (Vasić, 2018, стр. 97, по. 57).

На територији града Наиса, тачније на Медијани, статуе Асклепија и Хигије пронађене су током археолошких ископавања 1972. године (Јовановић, 1974, стр. 57–65; Vasić, 2018, стр. 89–109). У перистилу палате уз северни зид једне од просторија пронађен је групни налаз фрагментованих скулптура, и то: порфирне статуе Асклепија и Хигије, мермерне скулптуре Асклепија и Асклепија са Телесфором, седећа фигура Диониса од мермера, мермерна глава сатира из Дионисове свите, пет фрагмената мермерне групе, и то сцена из Дионисовог култа, мермерна скулптура Херакла и још неколико женских фигура. На статуама Асклепија и Хигије су вотивни натписи извесног Рометалка и његове супруге Филипе. Обе статуе са натписима израђене су од порфира. Статуи Асклепија недостаје глава, преко леђа је пребачен огртач, а на ногама су сандале са каишевима. Правоугаона основа садржи грчки натпис посвећен Асклепију и име дедиканта Рометалка (Јовановић, 1974, стр. 57; Vasić, 2018, стр. 97). Статуа Хигије била је у пару са статуом Асклепија. И њој недостаје глава, а обучена је у хаљину преко које је огртач. Око њене десне руке је обавијена змија, док је на предњој страни базе уклесан грчки текст посвећен Хигији и помиње се исти дедикант. У групи статуа овог медијанског налаза централно место имају мермерне и порфирне скулптуре са представама Асклепија, Хигије и Телесфора. Фигура Телесфора је обучена у дугачку хаљину са капуљачом. Будући да је ова тријада божанстава (Асклепије, Хигије и Телесфор) била важан трачки религиозни елемент, а име дедиканта Рометалка указује да је он потицао из Тракије, може се претпоставити да су

поменуте скулптуре допремљене управо из ове римске провинције. П. Петровић је указао да се посвете Асклепију и Хигији ретко срећу у римским балканским провинцијама, док су у периоду позне антике биле раширене у источној Грчкој и прилично ретке у западним провинцијама (Petrović, 1979, 95/96 no. 59; Марић, 2003, стр. 63).

Према М. Васићу скулптуре Асклепија и Хигије са Медијане су вероватно израђене крајем III и у првој деценији IV века, што је потврђено палеографским натписима на њиховим основама (Vasić, 2018, стр. 95–97). Пре него што је формирано светилиште, скулптуре Асклепија и Хигије као и осталих ијатричких божанстава могле су имати искључиво декоративну функцију у вили. Стога су скулптуре на Медијану могле доспети раније током владавине Константина или његових синова и то у периоду од 330. до 378. године. Друга градитељска фаза виле на Медијани датована је у периоду од 330. до 334. године када је Константин последњи пут посетио Ниш (Vasić, 2004, стр. 288–295). Константин је и своју нову престоницу, град Константинопољ, украшавао скулптурама паганских божанстава које су према његовом наређењу донете из различитих делова царства (Alföldi, 1948, стр. 110–123). Очигледно је да су осим култне важности статуе имале и декоративну улогу. Претпоставља се да су статуе на Медијани донете из Асклепијевог храма или пак из неке друге виле из оближње провинције Тракије. С обзиром на то да су ове скулптуре биле копије познатих уметничких радова из хеленистичког периода врло је могуће да су особе које су управљале царском резиденцијом, а које су биле образоване и очигледно истанчаног укуса, наредиле декорацију виле на Медијани (Васић, Милошевић, Витас, Црноглавац, 2016, стр. 53; Vasić, 2018, стр. 98–99). Украшавање виле је вероватно настављено за време владавине Констанса чије присуство је посведочено у Наису 18. септембра 339. године (Cod.Theod. XIV,8,1). И друге виле на територији Римског царства било да су припадале царевима или богатим аристократама у периоду позне антике украшаване су на сличан начин, што указује на то да је постојао универзалан модел декорисања и да су се сличне естетске идеје шириле у царству (Vasić, 2018, стр. 101–102).

У периоду када су донете у вилу на Медијани ове скулптуре су вероватно имале само декоративну функцију и нису коришћене у религиозне сврхе. Култно значење оне су добиле за време владавине Јулијана Апостате (361–363), тачније током његовог боравка у Наису од октобра до новембра 361. године када је апсида

свечане сале виле на Медијани претворена у светилиште у које су пренете статуе исцелитељских божанстава. Близина Медијане Нишкој бањи и њеним топлим и лековитим изворима могла је да подстакне оснивање светилишта Асклепију и Хигији јер је познато да су ова ијатричка божанства поштована у близини извора воде са лековитим својствима. Врло је могуће да је термална вода још у то време довођена до Медијане и да је коришћена у медицинске сврхе. Воду из Нишке бање је било лако допремити до Медијане захваљујући природном паду терена, а на основу археолошког материјала потврђено је да су термални извори у Нишкој бањи вероватно били у употреби још од времена Антонина Пија када је кулминирала њихова употреба (Јовановић, 1974, стр. 63). Непостојање довољно доказа онемогућује нам да сазнамо на који начин су култови Асклепија и Хигије извођени на Медијани у IV веку. На основу натписа пронађених у остацима Асклепијевих светилишта из времена Римског царства током II–IV века (*Balagrae* у Киренаици, Пергам и *Thuburbo Maius* у римској провинцији Африци), можемо претпоставити да су постојала извесна универзална правила која су се поштовала приликом приступа светилиштима (Van der Ploeg, 2013, стр. 75–83). Она су подразумевала неку врсту поста, прочишћење тела и душе неколико дана пре приступа лечилишту, попут забране конзумације одређених намирница (доба, свињског или козјег меса) или уздржавања од сексуалних односа. Та правила су делимично прилагођавана потребама локалног становништва и посетиоцима светилишта, те су прописане и неке врсте кодекса понашања унутар самог светилишта и броја дана који би болесници требало да проведу у њима (Van der Ploeg, 2013, стр. 83). Просторије у источном и западном делу виле са перистилом на Медијани могле су да пруже смештај и сличан третман болеснима којима је било потребно лечење, али, будући да на Медијани нису пронађени вотивни дарови у облику болесних делова тела – делови руку, ногу, очију, не можемо са сигурношћу тврдити да ли су болесни људи долазили на Медијану како би добили медицинску помоћ (Vasić, 2018, стр. 98).

Представе паганских божанстава Асклепија (*Asklepius*) и Хигије (*Hugia*) срећу се и на бронзаној огради откривеној приликом археолошких ископавања на Медијани током 2000. године (Vasić, 2004, стр. 79–109). Начин на који је ограда израђена упућује на период позне антике као време када је она произведена. Остаје непознаница у ком делу царства је израђена. Претпоставља се да је на Ме-

дијану донета по наређењу цара Јулијана који је био велики поштовалац бога Сола (Хелиоса) и Асклепија и то за време његовог боравка у Наису 361. године. Постављена је на улазу у светилиште посвећено Асклепију и Хигији. Јулијан је приватне храмове градио и на другим местима и један такав подигао је само неколико месеци касније у Константинопољу (Роровић, 1996, стр. 25). Сам Јулијан је Асклепија гледао не само као исцелитеља већ и као духа или биће које прожима људско тело и душу, чини је здравом, и које, као и Хелиос, уређује читав универзум (Finamore, 1999, стр. 82–83). Попут Херакла или Ромула, и Асклепије је чиста људска душа, рођена од смртне мајке и дожанског оца. Страдање од удара грома представља ослобађање душе од тела и њен повратак на небо. Јасна је намера да се Асклепије супротстави Исусу Христу и покаже хришћанима да се у култу овог дожанства налази основ саме хришћанске вере – васкрсење душе. Међутим, Христос је пострадао, био сахрањен и васкрснуо трећег дана након смрти, док код Асклепија нису постојале патња и смрт, већ искључиво трансформација, тј. преображење. Зато је Јулијан и замерио хришћанима што су напустили античке богове због „леша једног Јевреја“ (Finamore, 1999, стр. 84–85). Стога, даља владарева политика била је усмерена у правцу обнове култова паганских дожанстава и изградње или обнове њихових храмова (Роровић, 2006, стр. 83).

Светилиште на Медијани је постојало и Асклепијев култ је поштован вероватно током владавине Јулијана Апостате, да би од 363. године, када је дошло до поновног несметаног ширења хришћанства, то сигурно утицало на затварање светилишта и у самој царској вили на Медијани. Скулптуре Асклепија и Хигије могле су да остану унутар виле са перистилом, али су имале само декоративну улогу као и остала паганска дожанства чије су статуе украшавале вилу на Медијани. Скулптуре су могле бити оштећене, а делови бронзане оградње су закопани током упада Гота на Медијану 378. године, јер Готи у њима нису видели уметничка дела већ су их сматрали демонима које треба оскрнавити и уништити (Vasić, 2018, стр. 105).

Иако је период позне антике време победе хришћанства над паганством Асклепијев култ је опстајао све до V века, између осталог и због својих исцелитељских моћи које су болесним људима били последња нада. И сам хришћански писац II века Јустин, попут Јулијана, упоредио је Христа и Асклепија, указујући на то да је исто као што је Христос био распет на крсту и васкрснуо тако је и Асклепије био погођен муњом и узлетео је на небо

(Bailey, 1996, стр. 260). Као што је у ранијим јеванђељима Исус истицан као лекар, исцелитељ и спасилац који дрине за сиромашне и обесправљене, и Асклепије је приказиван на сличан начин као неко ко има моћ излечења и када други лекари нису могли да помогну и који је помагао свим људима без обзира на њихов статус.

ЗАКЉУЧАК

Међу ијатричким култовима који су били најраспрострањенији и који су поштовани дужи временски период свакако је култ Асклепија. Култ је настао у Грчкој одакле је пренет у Рим, а потом и на читаву територију Римског царства. Подигнут је велики број светилишта која су посећивали бројни молиоци, што је утицало на благостање локалног свештенства али је допринело и економском напретку области у којима су били успостављени култни центри. Асклепије је најпре приказиван као лекар-херој, потом као лекар-бог и био је прототип идеалног лекара којем су се људи у античкој Грчкој и Римском царству обраћали како би их излечио и ослободио патње. Митске и исцелитељске приче се не фокусирају на Асклепија као бога већ више истичу његову делатност и достигнућа која су превазилазила границе медицинске и људске природе. Његова спремност да помогне свим људима-робовима, сиромашнима, просјацима, богатима, као и чињеница да је изводио немогуће и незамисливе третмане како би излечио оболеле, учинила је да је порастао у очима молиоца који су га због тога поштовали. Асклепијеви митови су показали на примеру Асклепија и његовог односа према молиоцима да су људи и у античко доба од својих лекара очекивали да примењују своја знања не водећи рачуна о социјалном статусу својих пацијената, личном ризику или финансијској добити.

Интересовање за Асклепијев култ посебно је било истакнуто у време великих пошаста које су захватале антички свет – 430. године п. н. е. страшна куга је погодила Атину, након чега је деценију касније Асклепије из Епидауруса пребачен у Атину како би зауставио страшну болест (Tukidid, II, 52.1–3). Тукидид је указао да лекарска вештина није била много поштована јер су лекари често били немоћни, али је то била и непожељна професија због тога што су се излагали опасним заразним болестима од којих су се у то време тешко могли заштитити. Ипак, како даље Тукидид наводи, очекивало се да лекари не избегавају такве обавезе јер би то било у супротности са њиховом струком пошто је медицина изискивала одговорност и бригу за болесне чак и онда када је тај

посао доводио лекаре у опасност. Још од античког доба највећа је била потреба људи за очувањем здравља и уколико је оно било нарушено за излечењем. У савременом добу када харају неке нове пандемије корисно је подсећање на Асклепија и његов култ јер чини се да би једино враћање Асклепијевог духа у медицинску струку учинило пацијенте задовољним.

ИЗВОРИ	Cod. Theod.	<i>Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes</i> I–II, ed. T. Mommsen - M. Meyer, Berolini 1905.
	Hom. Il	Хомерова Илијада (прев. Милош Ђурић), Матица српска 1965. (Homerova Ilijada (prev. Miloš Đurić), Matica srpska 1965)
	Hesiod	Catalogue of Women https://www.loebclassics.com/view/hesiod-catalogue_women/2018/pb_LCL503.41.xml?rskey=f49FpS&result=3 приступљено: 25. 12. 2020.
	Liv.	Livius, <i>Ab urbe condita libri</i> , Latin Library 1912.
	Ov. Met.	Publius Ovidius Naso, <i>Metamorphoses</i> . https://www.thelatinlibrary.com/ovid.html Приступљено: 12. 12. 2019.
	Orph. H.	The Orphic Hymns 41-86, translated by Thomas Taylor, published 1792 to 1824. University of Pennsylvania Press, 1999. https://www.theoi.com/Text/OrphicHymns2.html#67 Приступљено: 12. 12. 2019.
	Pindar	Pythian Odes https://www.loebclassics.com/view/pindar-pythian_odes/1997/pb_LCL056.219.xml приступљено: 23. 12. 2020.
	Pol.	Polybius, <i>Historiae</i> , I–IV, Büttner-Wobst, T (Ed.). Leipzig: Teubner 1882–1904.
	Steph. Byz.	<i>Stephanus De urbibus</i> , ed. Gu. Xylander, Basiliae 1568.
	Thuc.	Thucydides, <i>History of Peloponnesian War</i> , trans. C. F. Smith, Loeb Classical Library 1923.

ЛИТЕРАТУРА Васић, М., Милошевић, Г., Гавриловић Витас, Н., Црноглавац, В. (2016). *Константинска вила у Медијани*. Ниш: Народни музеј.

Јовановић, А. (1974). Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша. *Сџаринар*, 24–25, 57–65.

Марић, Р. (2003). *Антички култови у нашој земљи*. Београд: Чигоја.

- Самарџић, Г. (2017). Биљешке о слободи исповиједања хришћанске вјере у Горњој Мезији (један примјер с краја III и из прве половине IV вијека). *Црквене студије*, 14, 247–257.
- Alföldi, A. (1948). *The conversion of Constantine and pagan Rome*. London: Oxford University Press.
- Bailey, J. E. (1996). Asklepios: ancient hero of medical caring. *Annals of Internal Medicine*, 124 (2), 257–258.
- Barnes, T. D. (1982). *The New Empire of Diocletian and Constantine*. London: Harvard University Press.
- Compton, M. T. (2002). The Association of Hygieia with Asklepios in Graeco-Roman Asklepieion Medicine. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 57, 312–329.
- Croon, J. H. (1967). Hot Springs and Healing Gods. *Mnemosyne*, 4 (20), 225–246.
- Edelstein, E. J. & Edelstein, L. (1998). *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*. New York: Arno Press.
- Finamore, J. F. (1999). Julian and the Descent of Asclepius. *Journal of Neoplatonic Studies*, 7 (2), 63–86.
- Jonsen, A. R. (1990). *The new medicine and the old ethics*. Cambridge Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Kopchinski, K. (2016). *The incorporation of foreign cults by the Romans: a study of the cults of Juno Sospita, Aesculapius, and the Magna Mater* (Doctoral dissertation). Faculty of Baylor University, Waco.
- Mócsy, A. (1974) *Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Norman, N. J. (1986). Asklepios and Hygieia ant the Cult Statue at Tegea. *American Journal Archaeological*, 90 (4), 425–430.
- Panagiotidou, O. (2016). Asclepius' Myths and Healing Narratives: Counter-Intuitive Concepts and Cultural Expectations. *Open Library of Humanities*, 2 (1), 1–26.
- Parke, H. W. (1988). *Sibyls and Sibylline Prophecy in Classical Antiquity*. London and Boston: Routledge.
- Petrović, P. (1979). *Inscriptions de la Mésie Supérieure, IV: Naissus-Remesia-na-Horreum Margi*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Popović, A. (1996). „Mithos“ u delu Julijana Apostate (neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd.
- Popović, A. V. (2006). Deities on bronze railing from Mediana in the light of theology of Julian the Apostata. *Иш и Византија*, IV, 81–94.

- Renberg, G. H. (2007). Public and Private Places of Worship in the Cult of Asclepius at Rome. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 51/52, 87–172.
- Turcan, R. (2001). *The Gods of Ancient Rome*. New York: Routledge.
- Van der Ploeg, G. (2013). Sacred Laws in the Cult of Asclepius. *Rosetta*, 14, 71–87.
- Vasić, M. (2004). Bronze railing from Mediana. *Starinar*, 53/54, 79–109.
- Vasić, M. (2018). Sculptures and „the Sanctuary of Aesculapius“ in Mediana. *Starinar*, 68, 89–109.
- Wickiser, L. (2008). *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece, Between Craft and Cult*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Witt, R. E. (1971). *Isis in the Ancient World*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Wroth, W. (1885). Hygieia. *Journal of Hellenic Studies*, 5, 82–101.

IRENA V. LJUBOMIROVIĆ
NENAD I. RADULOVIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

THE SPREAD AND IMPORTANCE OF IATRIC CULTS
IN THE ANTIQUITY WITH SPECIAL REFERENCE TO THE CULT
OF ASCLEPIUS AND HIS VENERATION IN NAISSUS

Iatric cults were spread in Hellas, and in the Hellenistic period were also venerated in Roman Empire. The most famous were Asclepius and his daughter Hygieia. Asclepius was famous Greek physician whose divine nature helped to heal the patients, which is why he was very popular among people. That's why he was popular among people. Asclepius was the only Greek deity to be accepted in the Temple of Westphalia in Rome, which means that the Romans thoroughly accepted him as very important deity in the Roman religion. He was considered to be the guardian of the individuals as well as the whole families, in addition, the protector of soldiers and even emperors. Sanctuaries were built in his honor, but he was also revered in sanctuaries of other gods. The healing power of Asclepius was associated with hot and cold water springs for use of water in the healing process which was very respected since the water was used in healing processes. It is assumed that one shrine was placed in

imperial villa in Mediana, due to near hot water source in Niška banja. The veneration of cult of Asclepius in Mediana is traced back to the Roman emperor Julian and his restoration to paganism. Although Julian ruled for a short period of time, the statues of Asclepius and Hygeia remained in the villa in Mediana for decoration, only to be destroyed during the Hun devastation of Nais in 378.

The need to prevent and cure people from deadly infectious diseases, which took many lives, had caused the respect of the cult of Asclepius in the territory of Hellas, Asia Minor and most part of Roman Empire in the period from the 16th century BC until the 6th century AD. From ancient time, people felt the need to take care of their own health, and when there was no other way to be cured, Asclepius helped with his supernatural power. His ability and readiness to provide help to everyone who needed it, made him the most widespread and respected cult of healing.

KEYWORDS: Asclepius, Hygieia, healing, water source, Mediana.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).